

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Осика Ігор Миколайович

УДК 343.982.5

**РОЗСЛІДУВАННЯ ПІДРОБЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ
У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦТВА**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
Волобуєв Анатолій Федотович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, професор кафедри
криміналістики, судової медицини та
психіатрії.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Іщенко Андрій Володимирович,
Київський національний університет
внутрішніх справ, професор кафедри
криміналістики;
кандидат юридичних наук, доцент,
Бірюков Валерій Васильович
Луганський державний університет
внутрішніх справ, начальник кафедри
криміналістики

Провідна установа: Одеська національна юридична академія,
кафедра криміналістики, Міністерство
освіти і науки України (м. Одеса).

Захист відбудеться 22 лютого 2007 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 64.700.01 Харківського національного університету внутрішніх справ за
адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського національного
університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий 20 січня 2007 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.М. Литвинов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розвиток суспільства за роки незалежності України призвів до суттєвих змін не лише у структурі злочинності, але й у механізмі вчинення злочинів окремих видів, зокрема у такій мало дослідженій сфері господарської діяльності як підприємництво. В основі механізму багатьох злочинів, що вчиняються у цій сфері, знаходиться використання різноманітних підроблених документів, у зв'язку з чим такі дії визначаються кримінальним законодавством як окремі злочини (ст.ст. 200, 216, 221, 222, 223, 224, 358 КК). Типовими є ситуації, коли у межах однієї кримінальної справи розслідується комплекс злочинів, у який входить підроблення документів та їх використання. За даними окремих дослідників, підроблення документів та їх використання вчиняється у сукупності з іншими злочинами у сфері підприємництва від 10% до 100% випадків, у залежності від механізму злочину, який є основним у структурі певної злочинної технології збагачення¹. Для підроблення документів та їх окремих реквізитів (бланків, відбитків печаток і штампів, підписів) злочинцями широко використовуються засоби сучасної комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки. В сучасних умовах господарювання об'єктами підроблення стають і документи на принципово нових носіях інформації: електронні документи та банківські пластикові картки. За даними Департаменту ДСБЕЗ МВС України кількість злочинів з використанням підроблених банківських платіжних карток та електронних документів поступово зростає, разом з розширенням їх обігу. Так, щорічний приріст емітованих банківських платіжних карток в Україні, починаючи з 2002 року, складає 48%, а електронний документообіг став нормою для банківської діяльності та діяльності на ринку цінних паперів і набуває поширення в інших сферах господарювання. Якщо в 2002 році у сфері електронних платежів було викрито 37 злочинів, то за 9 місяців 2006 року – 100, що становило 17% від загальної кількості злочинів, вчинених у сфері високих технологій.

Підроблення документів з використанням новітніх науково-технічних досягнень, з одного боку, значно полегшує досягнення злочинної мети, а з іншого – створює значні труднощі для правоохоронних органів при розкритті та розслідуванні злочинів. Зокрема, як показує аналіз слідчо-судової практики, справи щодо підроблення документів виділяються до окремого провадження у зв'язку з не встановленням особи, що його вчинила, а в окремих випадках повертаються судами на додаткове розслідування у зв'язку з тим, що слідчі не встановлюють механізм підроблення документів і не пред'являють

¹ Смелік В.Б. Кореляційні зв'язки між окремими видами злочинів у сфері підприємництва (проблеми методики розслідування): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2006. – С. 100 – 124

відповідного обвинувачення. Причинами такого стану, на нашу думку, є недостатність знань про нові форми документів, способи їх підроблення і використання при вчиненні злочинів у сфері підприємництва, відсутність відповідних криміналістичних досліджень.

У криміналістичній літературі питання розслідування підроблення документів розглядаються переважно у найбільш загальному вигляді: способи технічної підробки паперових документів та їх ознаки, призначення техніко-криміналістичної і почеркознавчої експертизи (праці Л.Є. Ароцкера, В.В. Аксьонової, Б.І. Березіна, М.Н. Белоусова, В.В. Бірюкова, О.М. Бочарової, Л.І. Буланової, Є.Ф. Буринського, В.І. Васильєва, П.Н. Вікторової, А.І. Вінберга, О.О. Волкова, А.Ф. Волинського, Л.В. Вінницького, В.П. Власова, І.Б. Воробйової, О.В. Гортинського, Н.І. Маланьїної, І.М. Каплунова, В.Я. Колдіна, В.П. Колмакова, С.А. Кострова, Б.В. Коробейнікова, П.Г. Кулагіна, В.К. Лисиченка, Н.Т. Малаховської, В.А. Маркова, С.Д. Павленка, В.М. Палій, Д.В. Пузанкова, М.В. Салтевського, Т.І. Сосенушкіної, Г.Г. Сафроненка, Є.В. Старикова, М.В. Терзієва, Ф.К. Толкачева, Л.А. Чередниченка, С.Б. Шашкіна, І.Я. Фрідмана, О.М. Яковлєва). У працях з методики розслідування злочинів окремих видів названа проблематика розглядається лише фрагментарно (праці Т.І. Абдурагімової, Н.М. Ахтирської, Д.В. Березіна, Л.В. Бертовського, В.В. Білоуса, В.С. Бурданової, О.П. Бушана, А.Ф. Волобуєва, В.П. Головіної, С.Г. Євдокимова, В.А. Журавля, С.Ю. Журавльова, О.Н. Колісниченка, В.О. Коновалової, В.П. Корж, С.П. Кушніренка, В.Д. Ларічева, А.М. Ларькова, В.В. Лисенка, Г.А. Матусовського, В.О. Образцова, Г.М. Спіріна, Р.Л. Степанюка, В.Г. Танасевича, В.Ю. Шепітька, Є.П. Фірсова, С.С. Чернявського, М.П. Яблокова).

Потреби слідчої практики у розробці наукових положень і практичних рекомендацій щодо розслідування підроблення і використання підроблених документів у сфері підприємництва, з одного боку, й відсутність сучасних монографічних досліджень цієї проблематики – з іншого, й обумовили актуальність обраної теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає програмним положенням Концепції Комплексної програми профілактики правопорушень на 2006-2008 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 р. N116-р.; Пріоритетним напрямкам наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004-2009 років, затверджених Наказом МВС України № 755 від 05.07.2004 (п. 2.5.91, 96, 99); Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2005-2010 рр., рекомендованих відділеннями Академії правових наук України (п. 6); Пріоритетним напрямкам наукових досліджень Харківського

національного університету внутрішніх справ на 2006-2010 р.р., схвалених Вченою радою ХНУВС 23.12.2005 р. (п. 3.1.). Дисертація виконана згідно з планом науково-дослідної роботи Харківського національного університету внутрішніх справ на 2001-2005 рр. (п. 6.2).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні різновидів документів, які піддаються підробленню при вчиненні злочинів у сфері підприємництва, способів підроблення та їх ознак і формулювання практичних рекомендацій щодо розслідування. Для її досягнення були поставлені наступні взаємопов'язані завдання:

- визначити місце підроблення документів у структурі технологій злочинної діяльності в сфері підприємництва (зв'язок з іншими злочинами);
- розробити криміналістичну класифікацію документів, які найчастіше стають об'єктами підроблення та використання при вчиненні злочинів у сфері підприємництва;
- визначити сучасні способи підроблення документів (службового підроблення) і притаманні їм ознаки, розробити їх класифікацію;
- класифікувати способи використання підроблених документів у механізмах вчинення злочинів (комплексів злочинів) і притаманні їм ознаки;
- сформулювати рекомендації щодо аналізу та оцінки первинного матеріалу на стадії прийняття рішення про порушення кримінальної справи за ознаками підроблення і використання підроблених документів;
- визначити орієнтовний перелік обставин, що підлягають обов'язковому встановленню в залежності від категорії документів, що стають об'єктом підроблення та використання;
- визначити типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування з формулюванням рекомендацій щодо проведення комплексів слідчих дій та ОРЗ (алгоритмів дій слідчого);
- сформулювати рекомендації щодо підготовки та проведення слідчих дій, спрямованих на виявлення, вилучення та дослідження документів;
- визначити основні напрямки і можливості сучасних експертних досліджень документів і використання їх результатів при розслідуванні злочинів.

Об'єктом дисертаційного дослідження є злочинна діяльність з підроблення документів та використання підроблених документів при вчиненні злочинів у сфері підприємництва, а також діяльність слідчого з розслідування названих злочинів і відповідні правовідносини.

Предметом дослідження є окремі елементи злочинної діяльності з підроблення документів та використання підроблених документів при вчиненні злочинів у сфері

підприємництва у взаємозв'язку, а також організаційно-тактичні засоби розслідування таких злочинів.

Методи дослідження. Під час провадження дослідження застосовувався загальний діалектичний метод пізнання дійсності, у рамках якого всі явища досліджено у взаємозв'язку, у єдності їх соціально обумовленого змісту і юридичної форми, а також спеціальні методи дослідження. Зокрема, використовувалися *методи логіки* (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія тощо) при дослідженні нормативно-правових актів, матеріалів кримінальних справ, концепцій, точок зору авторів з окремих питань, закордонного досвіду в сфері предмету дослідження; *системно-структурний метод* – при дослідженні окремих елементів вчинення підроблення документів та їх використання в сфері підприємництва; *порівняльно-правовий метод* – при дослідженні національного та закордонного законодавства в сфері документообігу та захисту документів від підроблення і їх злочинного використання; *історичний метод* – при дослідженні розвитку способів підроблення окремих категорій документів та їх використання при вчиненні окремих злочинів у сфері господарювання; *соціологічні методи* (анкетування, інтерв'ювання) – при зборі додаткової інформації щодо механізму вчинення підроблення документів та їх використання і особливостях розслідування даної категорії злочинів.

У процесі дослідження аналізувалися закони та підзаконні акти України, Великобританії, США, Канади, інших держав, що регулюють документообіг і встановлюють кримінальну відповідальність за підроблення та використання підроблених господарських документів, а також діяльність правоохоронних та контролюючих органів у сфері підприємництва, постанови Пленуму Верховного суду України. При написанні дисертації використовувалися також роботи вчених у сфері кримінального, господарського, цивільного, фінансового права, кримінології, оперативно-розшукової діяльності та інших галузей знань.

Емпіричною базою дослідження стали матеріали 150 кримінальних справ за статтями 200, 358, 366 КК, вчинених у сукупності зі злочинами, передбаченими статтями 190, 191, 205, 209, 212, 222 КК; проведено анкетування слідчих прокуратури та ОВС (56 осіб), оперуповноважених ДСБЕЗ МВС України і детективів підрозділів з розслідування економічних злочинів поліції Великобританії (44 особи), експертів Київського та Харківського науково-дослідних інститутів судових експертиз, а також науково-дослідних експертно-криміналістичних установ МВС України (23 особи), проаналізовано статистичні дані МВС України, Верховного суду України, ДПА України, НБУ, СБУ, оприлюднені матеріали слідчої та судової практики України і зарубіжних країн.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в роботі вперше в Україні на монографічному рівні розглядається методика розслідування підроблення документів та використання підроблених документів при вчиненні злочинів у сфері підприємництва. При цьому були отримані результати, що мають певний ступінь наукової новизни:

- отримала подальший розвиток концепція комплексності вчинення злочинів у сфері господарювання у вигляді злочинних технологій збагачення;
- вперше розроблена класифікація документів, що підроблюються з метою використання при вчиненні злочинів у сфері підприємництва;
- удосконалені положення щодо сучасних способів підроблення документів та їх використання в сфері підприємництва, визначені їх ознаки;
- удосконалено визначення способу підроблення та використання підроблених документів, зокрема при вчиненні корисливих злочинів у сфері підприємництва;
- удосконалено положення аналізу первинного матеріалу і прийняття рішення щодо порушення кримінальної справи, а також організації та провадження початкового етапу розслідування підроблення документів та їх використання в підприємстві;
- вперше визначено орієнтовний перелік обставин, що підлягають обов'язковому встановленню в залежності від категорії документів, що стають об'єктом підроблення та використання;
- вперше визначені особливості типових слідчих ситуацій і сформульовані рекомендації щодо проведення комплексів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів (тактичних операцій) у справах про підроблення та використання підроблених документів у сфері підприємництва;
- отримали подальший розвиток положення щодо особливостей підготовки і проведення окремих слідчих дій, спрямованих на виявлення, вилучення та дослідження документів, у тому числі на комп'ютерних носіях інформації;
- отримали подальший розвиток положення щодо можливостей криміналістичного дослідження документів та використання їх результатів у доказуванні.

Практичне значення одержаних результатів. Наведені в роботі положення, висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані:

- безпосередньо працівниками правоохоронних органів при виявленні та досудовому розслідуванні злочинів, що вчиняються з використанням підроблених документів у сфері підприємництва;
- у наукових дослідженнях з методики розслідування злочинів проти власності та

злочинів у сфері господарської діяльності, вчинених з використанням підроблених документів;

- при викладанні навчального курсу криміналістики та спеціальних курсів з розслідування окремих груп і видів злочинів.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені в практичну діяльність слідчих ОВС України (акт впровадження від 27.06.06), оперуповноважених ДСБЕЗ МВС України та в навчальний процес Харківського національного університету внутрішніх справ при викладанні загального курсу криміналістики та спеціального курсу криміналістики “Розслідування економічних злочинів” (акт впровадження від 16.10.06).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. У працях, опублікованих у співавторстві з Волобуєвим А.Ф., Журавлем В.А., Литвиновим О.В., Степанюком Р.Л., Щербаковським М.Г., Щербаковською Л.П. авторськими є положення, що стосуються способів підроблення та способів використання підроблених документів при вчиненні окремих злочинів у сфері підприємництва. Ідеї та розробки співавторів у дисертації не застосовувалися.

Апробація результатів дисертації. Результати наукового дослідження оприлюднені на Міжнародних науково-практичних конференціях “Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві” (м. Харків, 14-15 березня 2003 р.), “Технічна експертиза документів: проблеми та розвиток”, (м. Київ 20 – 21 жовтня 2005 р.), “Міжнародне співробітництво в боротьбі з комп’ютерною злочинністю: проблеми і шляхи їх розв’язання”, (м. Донецьк 18-19 травня 2006 р.); Восьмій Всеукраїнській науково-практичній конференції “Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи” (м. Тернопіль, 14 квітня 2006 р.).

Публікації. Результати дослідження опубліковані в колективній монографії “Протидія економічній злочинності” та науково-практичному посібнику “Криміналістична профілактика економічних злочинів”, а також у п’ятнадцяти статтях, з них – вісім у наукових фахових виданнях, та чотирьох тезах наукових доповідей.

Структура дисертації. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, двох розділів, які включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел із 327 найменувань та семи додатків. Загальний обсяг дисертації становить 254 сторінки, з них – 188 основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, його методологічну основу; показано зв'язок дисертації з державними програмами та планами науково-дослідної діяльності; визначено наукову новизну та практичну значимість результатів дослідження; указані форми впровадження та апробації результатів дослідження.

Розділ 1 Кримінально-правова та криміналістична характеристика підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва складається з чотирьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1. “Кримінально-правовий аналіз підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва”* на основі аналізу чинного КК виділено склади злочинів, що встановлюють кримінальну відповідальність за підроблення документів і використання підроблених документів у сфері підприємництва. Ґрунтуючись на положеннях концепції злочинних технологій збагачення, яка полягає у вчиненні комплексу взаємопов'язаних злочинів для досягнення однієї корисливої мети (А.Ф. Волобуєв, В.В. Тіщенко), автор виділяє три найбільш розповсюджених допоміжних злочини, які пов'язані з підробленням і використанням підроблених документів: ст.ст. 200, 358 і 366 КК України. Формулюється висновок про те, що підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва завжди є засобом вчинення іншого економічного злочину (основного) і, хоча їх розслідування здійснюється у межах однієї кримінальної справи, предмет доказування підроблення та використання документів має самостійне значення для методики розслідування.

У *підрозділі 1.2. “Документи як засіб вчинення злочинів у сфері підприємництва та їх класифікація”* на основі аналізу слідчо-судової практики і спеціальної літератури (праці О.О. Ейсмана, А.В. Іщенко, Б.В. Коребейнікова, В.К. Лисиченко) класифіковано документи, які найчастіше стають об'єктами підроблення і наступного використання у сфері підприємництва, за такими ознаками: функціональним призначенням і формою носія інформації.

За *функціональним призначенням* документи поділяють на: а) документи, що визначають правове становище суб'єкта підприємництва (установчі, реєстраційні та дозвільні); б) договори та супутні їм документи (ті, що створюють умови для укладання правочину та ті, що підтверджують факт виконання або виникнення зобов'язань - транспортні; супровідні товарно-матеріальних цінностей; довірчі; контролюючі; платіжні); в) платіжні інструменти (документи на переказ та спеціальні платіжні засоби); г) документи обліку та звітності (бухгалтерського та внутрішньогосподарського (управлінського) обліку, первинні та зведені); д) документи, що посвідчують особу

(паспорт).

За *формою носія інформації* документи поділяють на: паперові, електронні та пластикові (комбіновані).

Паперові документи - це ті, що виготовлені на традиційному носії інформації - папері ручним, машинним або змішаним (заповнення бланків) способом.

Електронні документи - це документи, інформація в яких зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документу, скріплені електронно-цифровим підписом (ЕЦП), які створюються, обертаються та зберігаються в системах електронного документообігу (СЕДО). Автор підкреслює відмінність електронних документів від інших комп'ютерних даних (графічні і текстові файли, каталоги, програми тощо) за їх юридичними властивостями.

Пластиковими (комбінованими) документами є спеціальні платіжні засоби – банківські платіжні картки (БПК), які містять в собі два нетрадиційних носія інформації: 1) пластик для нанесення тексту; 2) магнітну смугу або електронний чіп (магнітний та електронний носії інформації), а також паперову стрічку для підпису держателя картки (паперовий носій інформації).

У підрозділі 1.3 „Способи підроблення документів та їх ознаки” на основі праць Р.С. Белкіна, В.В. Бірюкова, О.М. Васильєва, Г.Г. Зуйкова, О.Н. Колесниченко, В.О. Коновалової, Г.А. Матусовського, Г.М. Мудьюгіна, Г.О. Самойлова, В.Г. Танасевича, М.Г. Щербаковського, Л.П. Щербаковської запропоноване **визначення способу підроблення документа** як об'єктивно й суб'єктивно обумовленої комплексної діяльності особи (групи осіб), спрямованої на внесення змін у дійсний документ, або виготовлення завідомо неправдивого документу, яка відображається в матеріальних та ідеальних слідах.

Способи підроблення документів класифікуються на *матеріальні*: (внесення змін до окремих реквізитів правдивого документа – часткова підробка; виготовлення документу з порушенням встановленого порядку та з імітацією форми й реквізитів справжнього документа – повна підробка) та *інтелектуальні* - внесення завідомо неправдивих відомостей до документу службовою особою.

Ознаки способу підроблення документа запропоновано поділяти на: 1) ознаки часткової матеріальної підробки (сліди механічної, термічної, хімічної та іншої дії); 2) ознаки повної матеріальної підробки (сліди нанесення зображення на документ - пишучих приборів, друкарської та розмножувальної техніки, відбитків кліше печаток та штампів тощо); 3) ознаки інтелектуальної підробки (невідповідність змісту документу фактичним даним).

Відзначається, що вибір злочинцями способу підроблення документів обумовлюється, перш за все, формою носія інформації (паперовий, електронний, пластиковий) і умовами його використання.

Підроблення документів на *паперових* носіях в сучасних умовах господарювання у більше ніж 90 % випадків вчиняється за допомогою засобів комп'ютерної та розмножувальної техніки, що вимагає використання відповідних методів експертного дослідження.

Повна підробка *електронного* документа можлива лише за умов наявності доступу до СЕДО, яка захищена системою кодів та паролів доступу, знання порядку її функціонування та володіння копією або оригіналом закритого ключа ЕЦП. Часткова матеріальна підробка електронного документа неможлива на сьогоднішній день завдяки властивостям закритого ключа ЕЦП.

Особливості підроблення *пластикових* документів полягають у носіях інформації, які у свою чергу обумовлюють перелік і особливості обов'язкових реквізитів та засобів захисту від підроблення, що встановлюються платіжними системами. Способи підроблення пластикових документів (БПК) пропонується поділити на: 1) внесення змін у дійсну картку (на пластикову поверхню або на магнітний чи електронний носій) та 2) виготовлення завідомо неправдивої картки (яка не емітувалася банківською установою або дублікату існуючої картки). Завдяки властивостям БПК спосіб підроблення цього виду документів має ярко виражену стадію підготовки, яка полягає в отриманні інформації щодо реквізитів картки. Останнє здійснюється шляхом: 1) "скімінгу"; 2) несанкціонованого доступу до баз даних; 3) обману; 4) дослідження сміття; 5) використання корумпованих банківських службовців; 6) отримання інформації з банкоматів.

У підрозділі 1.4. *Способи використання підроблених документів та їх ознаки* в результаті аналізу слідчої й судової практики та положень, розроблених Т.І. Абдурагімовою, Д.В. Березіним, В.В. Білоусом, О.П. Бушаном, А.Ф. Волобуєвим, В.П. Головіною, Н.О. Даніловою, В.А. Журавлем, В.О. Коноваловою, В.П. Корж, В.Д. Ларичевим, В.В. Лисенком, Г.А. Матусовським, М.В. Салтевським, Г.М. Спіріним, Р.Л. Степанюком, В.Г. Танасевичем, Є.П. Фірсовим, С.С. Чернявським, В.Ю. Шепітьком, М.П. Яблоковим, визначено **спосіб використання підробленого документа** у сфері підприємництва як комплекс дій, спрямованих на передачу документа до відповідних уповноважених суб'єктів (господарювання, контролюючих органів тощо) з метою переконання службових осіб у його правдивості та спонукання їх до певних дій в інтересах пред'явника документа.

Способи використання підробленого документа автор пропонує класифікувати за: 1) шляхом передачі його змісту до відома зацікавленої особи (безпосередньо та опосередковано) та 2) метою його використання, в залежності від механізму основного злочину: а) способи, спрямовані на заволодіння чужим майном (ст.ст. 190, 191 КК); б) способи, спрямовані на отримання матеріальної вигоди в іншій формі (ст.ст. 205, 209, 212, 222 КК).

Розділ 2 Особливості порушення кримінальної справи і початкового етапу розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємницької діяльності складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *“Аналіз первинного матеріалу про злочин і порушення кримінальної справи”* наголошується на комплексному характері розслідування підроблення документів у сфері підприємництва, що обумовлено необхідністю доказування кількох взаємно пов’язаних складів злочинів. У стадії порушення кримінальної справи на специфіку діяльності органу дізнання і слідчого впливають: особливість сфери, в якій вчиняється злочин; особливість предмету посягання; наявність різної кримінально-правової кваліфікації діянь зі схожою криміналістичною характеристикою; зв’язок підроблення документів з вчиненням злочинів проти власності та злочинів у сфері господарювання.

Ефективність початкового етапу розслідування залежить від якості дослідчої перевірки та складу первинного матеріалу. Структура та зміст первинного матеріалу, який містить ознаки злочину і є підставою для порушення кримінальної справи, визначається наступним переліком документів:

- рапорт працівника правоохоронного органу (оперативно уповноважений, дізнавач), який проводив попередню перевірку інформації про злочин;
- заява особи про факт вчинення протиправних дій щодо неї чи її підприємства, заява посадової особи державного контролюючого органу;
- підроблені (фальсифіковані) документи, кліше печаток та штампів, бланки документів, паперові копії електронних документів;
- висновки попереднього дослідження документів з виявленням ознак підроблення (фіксуються у висновку спеціаліста);
- дійсні документи, що спростовують повністю або частково дані, вказані у неправдивому документі;
- документи, на підставі яких підроблені та правдиві документи потрапили до правоохоронних органів;
- докладні письмові пояснення потерпілої особи (осіб) про обставини вчинення щодо неї протиправних дій;

- докладні письмові пояснення свідків протиправних дій.

Зміст названих джерел інформації обумовлюється особливостями форми носія інформації підробленого документа (паперовий, електронний, пластиковий), способом підроблення (матеріальний або інтелектуальний підлог) та кримінально-правовою кваліфікацією діяння.

У кримінальних справах даної категорії існує дві категорії обставин, що підлягають встановленню (доказуванню): а) ті, що необхідно встановити для доказування підроблення документа; б) ті, що необхідно встановити при використанні підробленого документа. Конкретний перелік обставин визначається кримінально-правовою кваліфікацією діяння та слідчою ситуацією розслідування.

У підрозділі 2.2. *“Слідчі ситуації та відповідні їм комплекси слідчих дій та оперативно-розушувих заходів початкового етапу розслідування”* на основі використання положень, сформульованих у працях О.В. Батюка, Р.С. Белкіна, А.Ф. Волобуєва, Т.С. Волчецької, І.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкіна, В.К. Лисиченка, Г.А. Матусовського, М.О. Селіванова, В.Г. Танасевича, М.П. Яблокова автор визначає перелік типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування та формулює рекомендації щодо порядку проведення слідчих дій та ОРЗ.

Зокрема, виділяються наступні слідчі ситуації початкового етапу розслідування:

Ситуація 1. Встановлено факт використання підробленого документа невідомою особою.

Ситуація 2. Встановлено факт незаконного використання підробленого документа й особа затримана.

Ситуація 3. Виявлено сумнівний документ при розслідуванні основного злочину (проти власності, господарського).

З урахуванням виду документа, що стає об'єктом підроблення, автором визначається алгоритм дій слідчого у кожній з наведених ситуацій, який включає певні комплекси слідчих дій та ОРЗ - тактичні операції (П.Д. Біленчук, А.Ф. Волобуєв, А.В. Дулов, В.І. Перкін, В.Ю. Шепитько).

Загальними для розслідування всіх категорій документів є наступні **тактичні операції**:

- *“Збереження документів”* (включає в себе дії, спрямовані на встановлення місцезнаходження і вилучення документів);
- *“Спосіб підроблення”* (включає в себе дії, спрямовані на встановлення використаних злочинцем засобів і прийомів підробки);

- „*Використання підробленого документа*” (включає в себе дії, спрямовані на встановлення конкретних обставин використання підробленого документа);

- “*Співучасники*” (включає в себе дії, спрямовані на встановлення кола осіб, які причетні до вчинення основного злочину і підроблення документів, та розподілення ролей).

Додатково при розслідуванні підроблення *електронних документів* проводяться такі тактичні операції:

- “*Відправник документа*” (включає в себе дії, спрямовані на встановлення місця, з якого було відправлено документ та особи, чий електронно-цифровий підпис використовувався);

- “*Виконавець документа*” (включає в себе дії, спрямовані на встановлення особи, яка склала та відправила електронний документ або могла це зробити);

- “*Обставини компрометації ЕЦП*” (включає в себе дії, спрямовані на встановлення обставин щодо порядку збереження та використання електронного цифрового підпису на підприємстві, з метою перевірки можливості незаконного заволодіння ЕЦП);

- “*Інформаційна безпека*” (включає в себе дії, спрямовані на вивчення організації захисту системи електронного документообігу та встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину).

Для розслідування незаконних дій з *банківськими платіжними картками* притаманні тактичні операції “*Реквізит*”, яка спрямована на встановлення обставин заволодіння реквізитами картки та “*Злочинна організація*”, яка спрямована на встановлення учасників злочинної групи, що займається підробленням, збутом та використанням карток.

У підрозділі 2.3. “*Особливості тактики проведення окремих слідчих дій*” розглядаються особливості тактики обшуку, виїмки, огляду, допиту (обумовлені особливостями різних документів і способів їх підроблення та використання).

Обшук і виїмка спрямовані на пошук та вилучення документів з метою забезпечення їх збереження, подальшого дослідження і використання в якості доказів. Серед таких: а) документи з ознаками підроблення; б) документи, що відображають фактичні дані, викладені у документі з ознаками інтелектуальної підробки; в) документи, що містять вільні зразки почерку, текстів друкарських пристроїв, відбитків печаток і штампів тощо; г) носії комп'ютерної інформації; ґ) засоби та матеріали підробки. Окремо розглянуті особливості виявлення та вилучення документів на комп'ютерних носіях інформації.

Огляд проводиться стосовно документів з ознаками підроблення, які набувають статусу речових доказів у кримінальній справі. На особливості тактики проведення огляду

документу значним чином впливає носій інформації та спосіб його підроблення. Виділяються тактичні особливості огляду документів: 1) паперових документів з ознаками інтелектуального підлогу; 2) електронних документів; 3) банківських платіжних карток.

Допити проводяться стосовно осіб, які володіють інформацією щодо походження певного документа і обставини його використання. Особливості тактики допиту обумовлюються процесуальним статусом допитуваних, способом підроблення документа і характером основного злочину.

Відзначається, що особливістю названих слідчих дій є залучення спеціаліста (бухгалтера, спеціаліста у банківській справі, інженера-електроніка), допомога яких використовується: по-перше, для встановлення обставин вчинення підроблення та використання підроблених документів, по-друге – для кваліфікованої підготовки експертиз.

У підрозділі 2.4. “Підготовка і призначення експертиз документів” розглядаються можливості експертних досліджень документів та формулюються рекомендації щодо їх підготовки. Враховуючи необхідність комплексного дослідження документів при розслідуванні злочинів у сфері підприємництва (матеріального носія, реквізитів, змісту), автор пропонує поділяти його на технічне та змістовне.

Технічне дослідження документів має місце при проведенні почеркознавчої, технічної експертизи документів та експертизи комп’ютерної техніки і програмних продуктів. Автором визначені нові перспективні напрямки технічного експертного дослідження електронних документів і банківських платіжних карток.

Змістовне дослідження документів має місце при призначенні документальної ревізії та різних видів економічних експертиз (судово-бухгалтерської, фінансово-кредитної тощо). Автором визначено перелік документів, які піддаються такому дослідженню: а) документи з ознаками інтелектуального підлогу; б) правдиві документи, в яких містяться дані про факти, що знайшли відображення у підроблених документах; в) документи, які містять результати попередніх фактичних перевірок; г) зведені документи бухгалтерського обліку та фінансової звітності. У дисертації охарактеризовані завдання змістовного дослідження документів: 1) встановлення змісту документу; 2) виявлення суперечностей у змісті одного або декількох взаємопов’язаних документів; 3) підтвердження або спростування фактів, дані про які містяться в документах.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовані основні підсумки проведеного дослідження, наголошено на практичному значенні розробленої проблематики, визначені шляхи удосконалення

розслідування підроблення документів та використання підроблених документів у сфері підприємництва. Зокрема констатується що:

- підроблення документів і використання підроблених документів у сфері підприємництва завжди вчиняються в сукупності з іншими економічними злочинами, у механізмі вчинення яких вони виконують функцію засобу основного економічного злочину. Тому предмет доказування підроблення документів та їх використання у таких кримінальних справах є структурною частиною предмета доказування основних економічних злочинів;

- важливе методичне значення має класифікація документів, яку доцільно будувати за: функціональним призначенням і формою носія інформації документа;

- вибір злочинцями способу підроблення документів обумовлюється, перш за все, формою носія інформації (паперовий, електронний, пластиковий) і умовами його використання;

- на специфіку діяльності органу дізнання і слідчого у стадії порушення кримінальної справи впливають: особливість сфери, в якій вчиняється злочин; особливість предмета посягання; наявність різної кримінально-правової кваліфікації діянь зі схожою криміналістичною характеристикою; зв'язок підроблення документів з вчиненням злочинів проти власності та злочинів у сфері господарювання;

- розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва має комплексний характер, що обумовлено необхідністю доказування кількох взаємозв'язаних складів злочинів;

- особливості слідчих ситуацій визначаються з урахуванням виду документа, який піддавався підробленню, і факту встановлення особи;

- алгоритм дій слідчого у тій чи іншій слідчій ситуації складається з проведення комплексу слідчих дій та ОРЗ (тактичної операції), склад якої визначається формою носія інформації підробленого документа, способом підроблення та кримінально-правовою кваліфікацією діяння;

- особливості тактики проведення окремих слідчих дій (обшук, виїмка, огляд, допит) обумовлені різноманіттям носіїв інформації документа та способів його підроблення і використання;

- експертні дослідження документів доцільно поділяти на технічні та змістовні, в залежності від об'єктів дослідження та характеру вирішуваних завдань.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Монографії та науково-практичні посібники

1. Протидія економічній злочинності / П.І. Орлов, А.Ф. Волобуєв, І.М. Осика, Р.Л. Степанюк та ін. – Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с. (2.3. Поняття і класифікація документів, які використовуються при вчиненні злочинів у господарюванні. – С. 45-61; 8. Розслідування незаконних дій з документами при вчиненні економічних злочинів. – С. 215-259).

2. Криміналістична профілактика економічних злочинів: Науково-практичний посібник / Кол. авт.: С.В. Веліканов, А.Ф. Волобуєв, В.А. Журавель та ін. (За ред. д-ра юрид. наук, проф. В.А. Журавля) – Х.: «Харків юридичний», 2006. – 236 с. (2.2.2. Причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів у сфері господарської діяльності, пов'язаних з використанням підроблених документів. – С. 65-74; 2.2.8. Причини і умови, що сприяють вчиненню незаконних дій з банківськими платіжними картками. – С. 109-124).

Статті у наукових фахових виданнях

1. Волобуєв А.Ф., Осыка И.Н. Преступления, совершённые с использованием компьютерной техники: зарубежный опыт борьбы с ними и перспективы его использования в следственной и экспертной практике Украины // Криминалистика и судебные экспертизы. - №48. – 1997. – С. 42-49.

2. Осика І.М. Деякі проблеми боротьби з “відмиванням” грошей як міжнародним злочином // Вісник Академії правових наук. - №4 (11). - 1997. – С. 155-159.

3. Волобуєв А.Ф., Літвинов О.В., Осика І.М. Механізм легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом // Вісник Університету внутрішніх справ. – Вип. 9. – Харків. – 1999. - С. 118-125.

4. Осика І.М. Боротьба з підробленням пластикових карток: погляд з британських островів // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. Спец. випуск. Ч. 2. Проблеми вдосконалення законодавства та практика його застосування з урахуванням прогнозу злочинності. – Луганськ. – 1999. – С. 115-119.

5. Осика І.М. Боротьба з фінансовою злочинністю у країнах Європи // Вісник НУВС. - 2001. - №16. – С. 399-401.

6. Осика І.М. Протидія економічній злочинності: огляд міжнародного науково-практичного семінару // Право і безпека. – 2003. – Т.2.- №2. – С. 213-219.

7. Осика І.М. Класифікація документів господарювання, що підробляються з метою вчинення економічних злочинів // Вісник НУВС. – 2005. – № 29. - С. 94-100.

8. Оси́ка І.М. Поняття способу підробки документів, що використовуються при вчиненні злочинів у сфері підприємництва // Право і безпе́ка. – 2005. – Т. 4. - № 6. – С. 92-95.

Статті в інших наукових виданнях

1. Оси́ка І.М. Проблеми боротьби з підробкою та використанням підроблених пластикових карток та чеків у Великобританії // Економіка і право. – Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Харків, ХДАДТУ. – 1999. – С. 233-241.

2. Оси́ка І.М. Використання досвіду Великобританії в боротьбі з економічними злочинами, пов'язаними з підробкою документів // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / Під ред. А.І. Комарової, В.В. Медведчука та ін. – Київ. – 1999. – Том 18. – С. 278-283.

3. Оси́ка І.М. Проблеми протидії легалізації (відмиванню) злочинних прибутків у Європі // Збірник наукових праць, серія “Право”, Випуск 3, Харків, ХНАДУ, 2003 - С. 162-167.

4. Оси́ка І.М. Проблеми криміналістичного дослідження електронних документів // Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 14-15 березня 2003 р.). – Харків: Вид-во Нац. ун-та внутр. справ, 2003. – С.267-272.

5. Оси́ка І.М. Способи підробки реквізитів паперових документів та їх ознаки // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – «Громадянське суспільство». – 2006. - №735. - С. 85-90.

6. Osyka I. Organized economic crime problems in Ukraine // Cross-border crime in a changing Europe. - Tilburg University, Tilburg. Institute of Criminology and Social Prevention, Prague. – April, 2000. – P. 130-144.

7. Osyka Igor. Anti-corruption policies in Ukraine // Criminal finances and organizing crime in Europe, Petrus C. van Duyne, Klaus von Lampe & James L. Newell (Eds.). Published by Wolf Legal Publishers (WLP). – 2003. – P. 175-190.

Тези наукових доповідей

1. Оси́ка І.М. Використання підроблених документів як елемент механізму скоєння злочинів в сфері підприємництва // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю: Матеріали науково-практичної конференції. 19 листопада 1997 р., м. Харків/ Відп. ред. проф. В.С. Зеленецький, доц. Л.В. Дорош. – Харків: Право, 1998. – С. 146-148.

2. Осика І.М., Щербаковський М.Г., Щербаковська Л.П. Сучасні засоби технічної підробки паперових документів та способи їх розпізнання // Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей): Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конференції [Харків] 26-27 квіт. 1999. - С. 227-230.

3. Осика І.М. Проблеми корупції у Великобританії // Організаційні та правові проблеми боротьби з корупцією: Матеріали “круглого столу” 5 червня 1998 р., м. Харків Відп. ред. доц. О.Г. Кальман, доц. Л.В. Дорош. – Харків. 1998. – С. 71-74.

4. Осика І.М. Щербаковський М.Г., Щербаковська Л.П. Встановлення сучасних способів та технічних засобів підробки паперових документів // Экспертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы. – Сб. научно-практических материалов. – Симферополь. - 2000. – С. 108-112.

АНОТАЦІЇ

Осика І.М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. – Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2006.

Дисертація являє собою комплексне наукове дослідження проблем розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва. У роботі наведено криміналістичну класифікацію документів, що стають об'єктами підроблення та злочинного використання у сфері підприємництва. Запропоноване визначення способу підроблення документа і способу використання підробленого документа. Розглянуті сучасні способи підроблення і використання документів, описані їх ознаки та розроблена класифікація.

У дисертації визначені проблемні питання аналізу первинного матеріалу у справах даної категорії, сформульований орієнтовний перелік первинного матеріалу та відповідні рекомендації. Визначені обставини, що підлягають обов'язковому встановленню, а також типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування та надані рекомендації щодо алгоритму дій слідчого у кожній ситуації. Сформульовані рекомендації щодо підготовки та проведення окремих слідчих дій і судових експертиз документів.

Ключові слова: криміналістична класифікація документів, підроблення документа, використання підробленого документа, спосіб підроблення документа, спосіб використання підробленого документа, судова експертиза документів.

Осыка И.Н. Расследование подделки документов и их использования в сфере предпринимательства. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 - уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. - Харьковский национальный университет внутренних дел. Харьков, 2006.

Диссертация представляет собой комплексное научное исследование проблем расследования подделки документов и их использования в сфере предпринимательства. В работе получила дальнейшее развитие концепция преступной технологии обогащения как комплекса преступлений, объединенных одной целью, в структуре которой подделка и использование поддельных документов выполняет функцию вспомогательного преступления в механизме основных преступлений, которые совершаются в сфере предпринимательства.

В диссертации приведена криминалистическая классификация документов, которые становятся объектами подделки и преступного использования в сфере предпринимательства, в зависимости от: а) функционального назначения документа (документы, которые определяют правовое положение субъекта предпринимательства; договоры и сопутствующие им документы; платежные инструменты; документы учета и отчетности; документы, удостоверяющие личность) и б) формы носителя информации документа (бумажные, электронные, пластиковые).

Предложено определение способа подделки документа и способа использования поддельного документа. Способ подделки документа определяется как объективно и субъективно обусловленная комплексная деятельность лица (группы лиц), которая направлена на внесение изменений в правдивый документ, изготовление заведомо ложного документа или внесение ложных сведений в официальный документ, которая отображается в материальных и идеальных следах. Способ использования поддельного документа в сфере предпринимательства определяется как комплекс действий, направленных на передачу документа к соответствующим уполномоченным субъектам (хозяйствования, контролирующих органов и т.п.) с целью убеждения ответственных лиц в его правдивости и побуждение их к определенным действиям в интересах предъявителя документа.

Рассмотрены современные способы подделки и использования документов, описаны их признаки и разработана классификация в зависимости от функционального назначения документа, носителя информации документа и способа подделки. Способы подделки документов делятся на *материальные* (внесение изменений в отдельные реквизиты

правдивого документа (частичная подделка) или изготовление документа с нарушением порядка его изготовления с имитацией формы и реквизитов настоящего документа (полная подделка) и *интеллектуальные* (внесение заведомо ложных сведений в документ должностным лицом). Способы использования поддельного документа классифицируют в зависимости от способа передачи его содержания к сведению заинтересованного лица и его роли в механизме основного преступления. Отдельно рассмотрены способы подделки и использования электронных и пластиковых документов и описаны их признаки.

В работе определены проблемы анализа первичного материала по делам о подделке и использовании поддельных документов в предпринимательстве, разработан ориентировочный перечень первичного материала. Приведены обстоятельства, подлежащие обязательному установлению, которые делятся на две группы: обстоятельства подделки документа и обстоятельства использования поддельного документа. Рассматриваются три типичные следственные ситуации первичного этапа расследования в зависимости от объема информации о способе подделки и личности преступника, а также момента возбуждения уголовного дела о подделке и использовании документа относительно основного преступления. Сформированы рекомендации относительно алгоритма действий следователя в каждой ситуации, который зависит от вида документа по функциональному назначению, носителя информации документа, способа подделки документа, уголовно-правовой квалификации деяния и включает в себя определенные комплексы следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий - тактические операции.

Сформулированы рекомендации относительно подготовки и проведения отдельных следственных действий (осмотр, выемка, обыск, допрос), направленных на поиск, выявление и изъятие документов, в том числе на компьютерных носителях информации. Рассмотрены вопросы экспертного исследования документов в двух аспектах: материальном (почерковедческая экспертиза, техническая экспертиза документов, экспертиза компьютерной техники и программных продуктов) и содержательном (судебные ревизии и экономические экспертизы). Отдельное внимание уделяется возможностям экспертного исследования электронных и пластиковых документов.

Ключевые слова: документ, преступная технология обогащения, криминалистическая классификация, подделка документа, использование поддельного документа, способ подделки документа, способ использования поддельного документа, судебная экспертиза документов.

Ihor M. Osyka. Investigation of Document Forgery and Using of Forged Documents in the Field of Entrepreneurship. – *Manuscript.*

Dissertation for a seeking degree of the Candidate in Sciences of Law by speciality 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Sciences. – Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, 2006.

Dissertation is a complex research of the problems of investigation of document forgery and using of forged documents in the field of entrepreneurship. Criminalistics classification of documents which become objects of forgery and criminal use in the field of entrepreneurship is given. Definition of the forgery *modus operandi* and *modus operandi* of using of forged document is suggested. Modern methods of document forgery and using of forged documents are considered, their futures are described and classification is developed.

Problems of the analysis of initial material in cases of document forgery and using of forged documents are determined; approximate list of documents for the initial material is developed. Circumstances which must be estimated are highlighted. Typical investigative situations at the initial stage of investigation are researched and recommendations of the algorithm of an investigator's behavior in each situation are developed. Recommendations on the preparation and conduct of individual investigative actions and forensic examination of a document are formed.

Key words: criminalistics classification of documents, document forgery, using of forged document, document forgery *modus operandi*, using of forged document *modus operandi*, forensic examination of a document.

Відповідальний за випуск - *к.ю.н. Степанюк Р.Л.*

Підп. до друку 17.01.2007. Папір офсетний. Друк офсетний.

Формат 60x84/16. Умов.друк.арк. 0,9. Обл.-вид.арк. 0,9

Тираж 100 прим.

Дільниця оперативного друку

Харківський національного університету внутрішніх справ.

61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27